

RYSZARD RZĄD¹

ZBÓR BAPTYSTÓW W TCZEWIE (1859–1945)

Pierwszy zbor Kościoła baptystów powstał około 1612 roku w Londynie. Założyli go angielscy emigranci powracający z wygnania do Holandii, gdzie zetknęli się z powstałym wcześniej ruchem anabaptystycznym. Za jego przykładem między innymi przywrócili praktykowany od czasów apostołskich chrzest dorosłych, dzięki czemu przyłączyli do nich przewisko baptystów – „chrzcicieli” (gr. *baptidzo* – zanurzać, chrzczyć).

Pomimo względnej swobody wyznaniowej przez blisko 200 lat zbory rozwijały się stosunkowo wolno. W XVIII wieku istniały jedynie na Wyspach Brytyjskich i w koloniach angielskich w Ameryce Północnej (Nowa Anglia), gdzie pionierem tego wyznania był Roger Williams (1603–1683). Dopiero u schyłku tego stulecia pojawiły się pierwsze nieliczne wspólnoty w Kanadzie, na Bahamach i Jamajce. Rozwój Kościoła stał się bardziej dynamiczny na początku XIX wieku w związku z tzw. Drugim Wielkim Przebudzeniem w Stanach Zjednoczonych. Wywołało ono między innymi kampanię przeciwko niewolnictwu, ruch na rzecz trzeźwości i walkę z korupcją. Baptyści zaczęli wówczas wywierać znaczący wpływ na życie społeczne. Spośród nich wymienić można na przykład Charlesa Haddona Spurgeona, najsłynniejszego kaznodzieję protestanckiego tego stulecia. Wiek XIX przyniósł też ekspansję Kościoła w skali globalnej. Dzięki działalności misyjnej i ewangelizacyjnej powstały pierwsze zbory w Indiach i Afryce, a następnie w Australii (1831 r.), Nowej Zelandii (1854 r.), Japonii (1860 r.), Rosji (1867 r.), gdzie baptyści do dziś stanowią największe wyznanie protestanckie.

W 1905 roku w Londynie powstał Światowy Związek Baptystyczny („Baptist World Alliance”), zrzeszający obecnie 210 denominacji z ponad 200 krajów i liczący 45,5 mln dorosłych wiernych skupionych w 177 tys. zborów. Krajem o największej liczbie baptystów (19,5 mln w 2015 r.) są Stany Zjednoczone. Wielu z nich wywarło głęboki wpływ na życie publiczne nie tylko w USA. Poza Ameryką Północną duże społeczności baptystyczne istnieją w Indiach, Nigerii, Brazylii, Korei Południowej, Wielkiej Brytanii, państwach byłego ZSRR i na Filipinach.

W Polsce głównym przedstawicielem tego wyznania jest Kościół Chrześcijan Baptystów w RP. W Tczewie jego placówka mieści się przy ulicy Sobieskiego 18. Jej

¹ Muzeum Zamkowe w Malborku, e-mail: r.rzad@zamek.malbork.pl.

kościółem macierzystym jest Pierwszy Zbór w Gdańsku, mający swoją siedzibę przy ulicy Dąbrowskiego 11².

Zbór w Tczewie powstał w XIX wieku, w czasach gdy miasto należało do Niemiec. Przyjrzyjmy się zatem ówczesnej sytuacji Kościoła baptystów w tym państwie. W 1834 roku Johann Gerhard Oncken (1800–1884), przez współczesnych zwany „drugim Lutrem”, założył pierwszą wspólnotę w kontynentalnej części Europy – w Hamburgu. Pięć lat później doprowadził do powołania Związku Zjednoczonych Zborów Ochrzczonych Chrześcijan w Niemczech i Danii. Dzięki jego aktywności powstały też zbory w Elblągu (1844 r.), Wrocławiu i Szczecinie (1846 r.). Ścisłe współpracował z nim Gotfryd Fryderyk Alf (1831–1898), pierwszy baptystyczny misjonarz w Królestwie Kongresowym.

Przystąpienie do Kościoła baptystów oznaczało dla większości wyznawców konieczność opuszczenia dotychczasowych wspólnot. Wiązać się to mogło z wieloma problemami, także natury prawnej. W Niemczech rozwiązano je już w 1847 roku dzięki edyktowi króla Prus Fryderyka Wilhelma IV. Regulował on między innymi kwestię *Kirchenaustritt*, czyli oficjalnego opuszczenia Kościoła (ewangelickiego i katolickiego). Dokonywało się ono poprzez osobiste złożenie u miejscowego sędziego zaprotokołowanej przez niego deklaracji. Sędzia zobowiązany był do natychmiastowego przekazania jej stosownym władzom kościelnym. Deklaracja nabierała mocy prawnej po czterech tygodniach³. W 1875 roku ukazało się kilka aktów prawnych, które regulowały działalność wspólnot kościelnych w Niemczech, w tym ustawa z 7 lipca tego roku o urządzeniu gmin baptystycznych („Gesetz, betreffend die Ertheilung der Korporationsrechte an Baptistengemeinden”). Zgodnie z nimi rejestracja narodzin, ślubów i zgonów wszystkich obywateli, bez względu na wyznanie, odbywała się w państwowych urzędach stanu cywilnego⁴.

Jak już wspomniano, tczewska placówka podlega dziś zborowi w Gdańsku. Nie zawsze tak było. Półtora wieku temu to tczewscy baptyści stworzyli i przez pierwsze lata prowadzili placówkę w Gdańsku. Przybliżmy zatem tę historię. Na początek oddajmy głos świadkowi tych wydarzeń:

W dniu 9 maja 1850 roku przyjęliśmy chrzest w Wójtowicach na Dolnym Śląsku⁵ udzielony przez kaznodzieję zboru we Wrocławiu, Ignacego Straube⁶. Już po trzech tygodniach zostaliśmy powołani jako ślusarze maszynowi do Tczewa, do pracy przy budowie ogromnego mostu kolejowego nad Nogatem, odnogą Wisły. Jako nowo narodzone

² T.J. Zieliński, *Kościół Chrześcijan Baptystów*, Warszawa 1994, s. 7–11.

³ K. Nauwerck, *Das preußische Religionspatent vom 30. März 1847*, Leipzig 1847, s. 5.

⁴ G.A. Grotefend, *Die Gesetze und Verordnungen nebst den sonstigen Erlassen für den preußischen Staat und das deutsche Reich (1806–1875)*, Bd. 3: 1868–1875, Köln–Neuss 1876, s. 1018; H.R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1858–1918*, Warszawa 1993, s. 102.

⁵ Wieś w Kotlinie Kłodzkiej, około 7 km na zachód od Bystrzycy Kłodzkiej. Zbór baptystów powstał tam w 1848 r., „Zeitschrift des Königlich preussischen statistischen Bureaus” Jg. 3, 1863, s. 319.

⁶ Ogrodnik Ignatz Straube (1787–1868), www.grafschaft-glatz-genealogie.info/familien/html/p000375.htm#P5458 [dostęp: 05.03.2019]; A. Szymański, *Kościół Baptystyczny w Elblągu w latach 1844–2010*, Elbląg 2013, s. 53.

dzieci Boże, wymagające karmienia Słowem Bożym i społeczności z wierzącymi, z ciężkim sercem opuszczaliśmy naszych braci i siostry w Górach Kłodzkich. Przybywszy do Tczewa, oprócz pracy zawodowej, z oddaniem rozpowszechnialiśmy traktaty ewangelizacyjne i Pismo Święte. Jednak przez cały rok tylko we dwóch spotykaliśmy się każdego tygodnia na rozważanie Słowa Bożego i modlitwę. Nasza modlitwa o społeczność z wierzącymi w Chrystusie została wysłuchana. W dniu 15 września 1850 roku odwiedzili nas bracia z Elbląga, Ritter⁷ i Ehlert⁸, i wtedy właśnie zorganizowaliśmy pierwsze publiczne zebranie biblijno-ewangelizacyjne w Tczewie, które od tej pory stały się regularne⁹.

Autorem tych słów był Bernhard Vogel (1821–1875?), który wraz z Friedrichem Ottonem (ur. 1819 r.) przyjechał ze Śląska do pracy w tczewskich Królewskich Zakładach Budowy Maszyn („Königliche Maschinenbauanstalt”)¹⁰ (il. 1–2). Wspomniany dzień 15 września 1850 roku traktować zatem można jako datę założenia w Tczewie placówki zboru baptystów z Elbląga. Vogel został wówczas mianowany jej przewodniczącym. Pół roku później zanotował:

Na Zielone Świąta 1851 roku zebraliśmy pierwszy radosny owoc naszego trudu: dwóch towarzyszy naszej pracy w fabryce [kował Franz Böse, lat 31 i tokarz Samuel Schneider, lat 32], zostało ochrzczonych na wyznanie wiary. Niebawem chrzest przyjęło też siedem kobiet. Z końcem 1859 roku było nas 95. Liczba ta byłaby jeszcze większa, gdyby nie to że wiele osób wyjechało z Tczewa, między innymi do Ameryki¹¹.

Z tego czasu pochodzi interesujący list, wystosowany przez wyżej wymienioną „czwórkę” do księdza Heinricha Mettenmeyera (1808–1871), proboszcza parafii Podwyższenia Krzyża Świętego w Tczewie (il. 3). Potwierdzali w nim swoją decyzję opuszczenia Kościoła katolickiego:

Wasza Wielbność, przepraszamy, że pozwalamy sobie skreślić te kilka linijek, którymi pragniemy Was poinformować, że pozostaniemy wierni naszemu Panu, co czyni niemożliwym nasz dalszy związek z kościołem katolickim. Dzięki Katechizmowi (który Wam z podziękowaniem zwracamy) zostaliśmy bowiem ponownie przekonani o wielkiej ciemności w jakiej znajduje się kościół katolicki. Pozostaniemy przy naszych przekonaniach i z pomocą Pana zawsze mu wierni. Życzymy z całego serca by Pan także Was obdarzył światłem swojej łaski. Z poważaniem. Bernhard Vogel, Franz Boese, Samuel Schneider, Friedrich Otto. Tczew, 14 lipca 1851 roku¹².

⁷ Mistrz ślusarski Karl Ferdinand Ritter, założyciel zboru w Elblągu, *Elbinger Adress-Buch für das Jahr 1848*, s. 53.

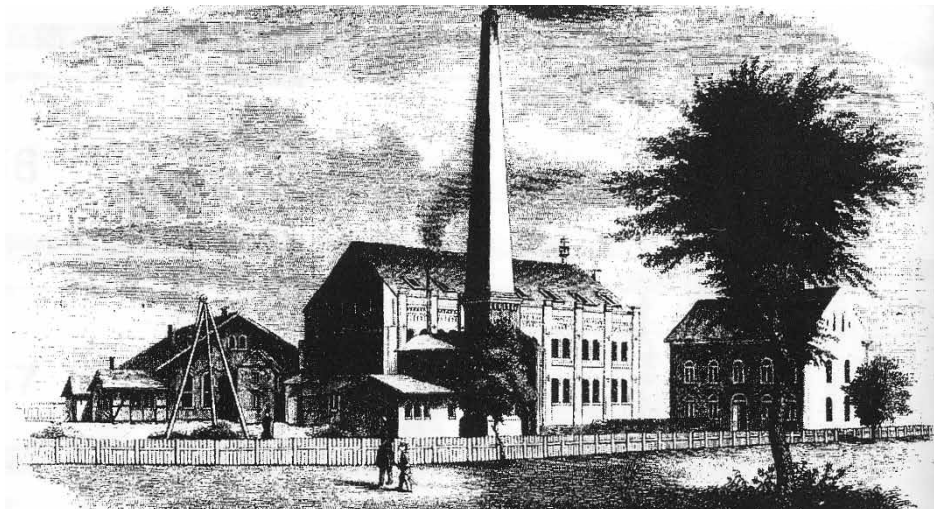
⁸ Gustav Ehlert, członek Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, kolporter Pisma Świętego, *Elbinger Adress-Buch für das Jahr 1852*, s. 11; A. Szymański, *Kościół Baptystyczny...*, s. 53.

⁹ K. Bednarczyk, *Historia zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1997, s. 47.

¹⁰ Fabryka ta znajdowała się na rogu obecnej ul. Gdańskiej i Pomorskiej, na miejscu dzisiejszej „Galerii Kociewskiej”, „Kurier Tczewski” nr 4/36, 28.03.2014 r., s. 15.

¹¹ Archiwum parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Tczewie (dalej: APPKT), Acta betreffend die in den hiesigen Maschinen-Bau-Anstalt gebildete Bapstisten-Sekte, 1851, teczka nr 259, s. 6.

¹² Tamże, s. 7.

Il. 1. Królewskie Zakłady Budowy Maszyn w Tczewie, ok. 1860 r., zasoby domeny publicznej

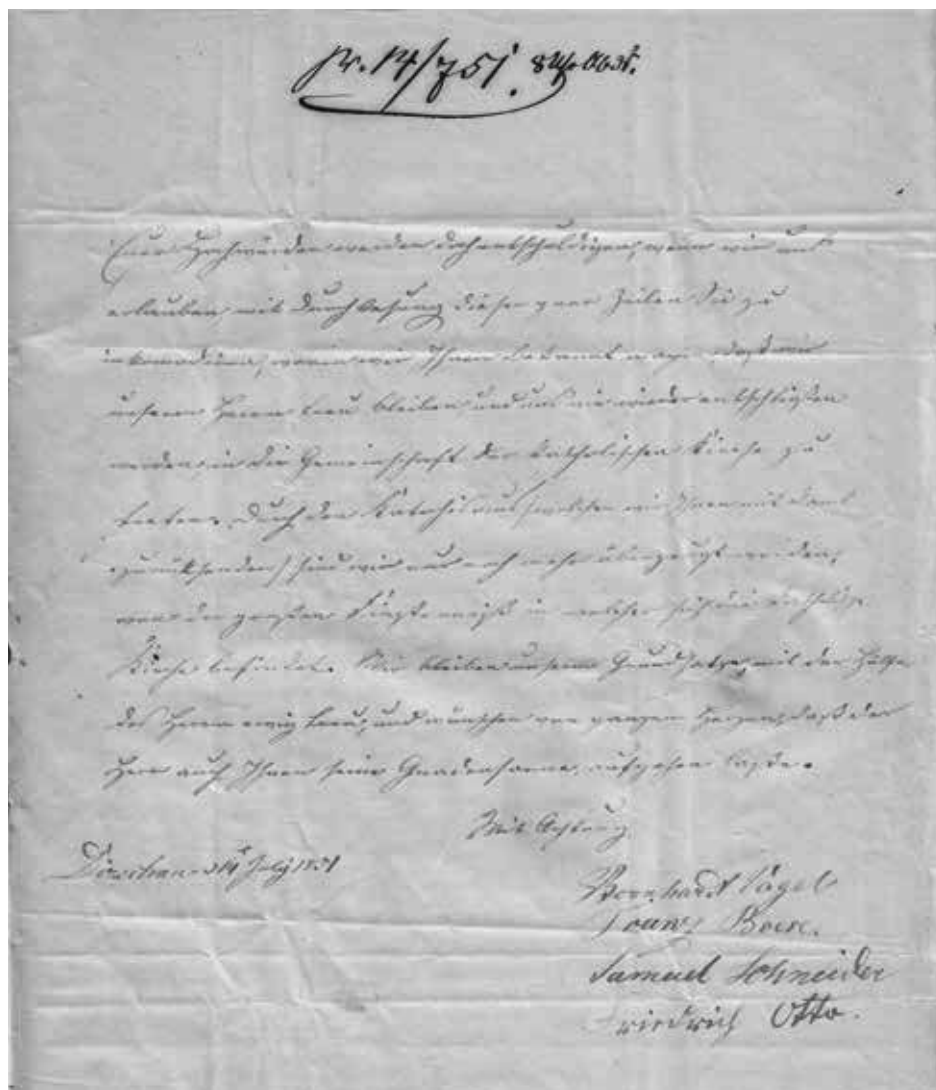

Il. 2. Most kolejowo-drogowy w Tczewie, ok. 1860 r., zasoby domeny publicznej

Wspomniane wyżej chrzty miały miejsce w Elblągu¹³. Wśród pierwszych ochrzczonych byli także bracia z pobliskich Skarszew, do których tczewscy baptyści dotarli ze swoim poselstwem już w 1851 roku, tworząc placówkę misyjną. Doszło wówczas do przebudzenia duchowego, które zaniepokoiło władze kościelne i państwowe (być może dlatego, że wśród nawróconych był jeden z radnych miejskich):

¹³ J. Lehmann, *Geschichte der deutschen Baptisten*, Hamburg 1896, s. 199; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 48, pisze o pierwszym chrzcie w 1854 r.

Wkrótce zostaliśmy tam zatrzymani przez władze i ukarani, po czym zabroniono nam urządzić zebrań w Skarszewach. Wierzący i sympatycy stamtąd przybywali więc na zebrań biblijne do Tczewa (23 km), w którym nie stawiano nam żadnych przeszkód. Już w 1853 roku odbył się chrzest najpierw 12 osób, później 20 z tej miejscowości. Natychmiast też wybuchły w Skarszewach prześladowania wierzących. Żandarmi nakazali nam opuszczenie miejscowości, a wierzących pociągano tu do odpowiedzialności sądowej pod byle pretekstem¹⁴.

Il. 3. List baptystów do ks. Mettenmeyera, 14 lipca 1851 r., fot. Ryszard Rząd

¹⁴ J. Lehmann, *Geschichte der deutschen...*, s. 199; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 42 i 48.

Placówka rosła w podobnym tempie jak zbor macierzysty. Obie wspólnoty, objęte tym samym kierownictwem, przez lata tworzyły jeden organizm, określane w historiografii najczęściej mianem gminy Tczew-Skarszewy („Baptistengemeinde Dirschau-Schöneck”)¹⁵.

Wspólnota z Tczewa była w latach pięćdziesiątych XIX wieku wielokrotnie odwiedzana przez misjonarzy. Wspomina o niej między innymi hamburski baptysta Tobias Penner, który w 1853 roku zdążył do Kłajpedy na konferencję zborów należących do zjednoczenia pruskiego: „Z powodu wysokiego stanu wody w Wiśle przejazd przez rzekę okazał się niemożliwy. Przybyłem więc do domu, w którym mieszkali bracia zatrudnieni przy budowie mostu. Znalazłem się w kręgu braterskim, zajętym sprawą dopuszczenia do chrztu czterech nowych braci. Jakąż radość wspólnie przeżywaliśmy!”¹⁶.

Tczew kilkakrotnie znalazł się też na trasie podróży misyjnych Gottfrieda Wilhelma Lehmana (1799–1882), założyciela zboru w Berlinie i najbliższego współpracownika wspomnianego wyżej J.G. Onckena. W 1855 roku pisał on: „W czwartek dotarłem do Tczewa, gdzie miało miejsce interesujące spotkanie, na którym wygłosiłem kazanie. Owa placówka kościoła elbląskiego rośnie bardzo szybko i składa się z bardzo znacznych członków”¹⁷.

Rok później zaś wyrażał nadzieję na jej rychłe usamodzielnienie się: „Po południu dotarłem do Tczewa, gdzie spotkałem wielu braci. Po kazaniu odbyło się zebranie, na którym zaproponowano utworzenie w Tczewie odrębnego kościoła. Wiele okoliczności wydaje się sprzyjać takiemu rozwiązaniu”¹⁸.

W 1857 roku inny misjonarz donosił:

Na prośbę brata Vogela zatrzymałem się w Tczewie i znalazłem tam wielką liczbę zgromadzonych braci i przyjaciół. Pan dokonał tu wielkich rzeczy, wkrótce będzie tu kwitnący zbor. Do Elbląga wybrałem się w następną sobotę. Wisła była wezbrana i niosła dużo kry lodowej, jednak przeprawa udała się. Jeszcze dwie mile przeszliśmy pieszo do Malborka w uciążliwej zadymce śnieżnej. Stamtąd już koleją do Elbląga¹⁹.

27 marca 1859 roku przedstawiciele Naczelnej Rady Zjednoczenia Zborów w Prusach w obecności przewodniczącego i członków placówki powołali samodzielny zbor

¹⁵ Nastręcza to czasami pewne trudności, np. w ocenie liczebności każdej ze wspólnot. Dlatego też liczby zborowników podawane w niniejszym tekście najczęściej odnoszą się do obu grup razem, chyba że wyraźnie zaznaczono ich odrębność. W literaturze przedmiotu spotkać też można stwierdzenie, że do 1863 r. do zboru w Elblągu zaliczano wszystkich baptystów spoza ówczesnego powiatu elbląskiego (m.in. z Tczewa-Skarszew, Ornety); C.F. Rhode, *Der Elbinger Kreis in topographischer historischer und statistischer Hinsicht*, Danzig 1871, s. 393.

¹⁶ K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 48.

¹⁷ „The Baptist Missionary Magazine” 1856, s. 15; „The Baptist Missionary Magazine” z lat 1817–1909 znaleźć można na stronie www.catalog.hathitrust.org/Record/000543543 [dostęp: 25.03.2019].

¹⁸ „The Baptist Missionary Magazine” 1857, s. 324.

¹⁹ K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 48.

baptystów w Tczewie. Liczył on łącznie z placówką w Skarszewach 95 osób i był trzecim zbozem na Pomorzu Wschodnim, po Elblągu (1844 r.) i Gajdach koło Morąga (1855 r.)²⁰.

Uroczystość, w której uczestniczył zapewne także starszy elbląskiego zboru Johann Ludwig Hinrichs (1818–1901), autor pierwszego wyznania wiary (*credo*) baptystów w Ameryce, Wielkiej Brytanii i Hamburgu²¹, odbyła się w mieszkaniu wspomnianego wyżej Samuela Schneidera w kamienicy wdowy Piltz przy ulicy Zamkowej. Założyć można, że miejsce to stało się jednocześnie pierwszą kaplicą nowej wspólnoty. Mieszkało tam bowiem kilka rodzin baptystycznych²².

Pionier tczewskiej wspólnoty Bernhard Vogel niebawem zrezygnował z pracy zawodowej, chcąc należycie poświęcić się działalności misyjnej. Zaczęła ona bowiem napotykać przeszkody ze strony władz w Tczewie. W lutym 1861 roku doszło do tragicznego zdarzenia. Zwłoki dziecka jednego z baptystów (3-letniej Luizy, córki woźnicy Petera Rogowskiego z Czyżykowa²³), pochowane na cmentarzu ewangelickim, wskutek ostrego sprzeciwu pastora Gebsera i magistratu (właściciela tej nekropolii) po kilku dniach musiały zostać odkopane. Zrozpaczonym rodzicom zalecono użytkowany przez baptystów cmentarz pod Skarszewami. Gdy po artykule w „Danziger Zeitung” sprawa nabrała rozgłosu, po ośmiu dniach wyrażono zgodę na pochówek na tczewskim cmentarzu ofiar epidemii cholery. Jednak i tu rozhisteryzowane kobiety nie chciały dopuścić do pogrzebu kacerskiego dziecka pod krzyżem i w pobliżu grobów ich dzieci. Dopiero policja opanowała zamieszki wywołane przez uzbrojonych mężczyzn i wyrostków²⁴. Skandal ten komentowany był nawet w odległej Norymberdze. Gazeta „Nürnberger Beobachter” pisała z oburzeniem:

Czy ten, który powiedział: Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie, rozważałby czy szczątki dzieci spoczywać mają na cmentarzu protestanckim czy cholerycznym? Przecież nawet piękna nazwa owego miejsca – Boże pole [niem. *Gottesacker*] – powinna skłonić takich nietolerancyjnych kapłanów do pytania: Czy nie wszyscy są dziećmi Bożymi? Czy nie mogą spocząć na jednym cmentarzu ci co mieli różne przekonania za życia?²⁵.

Problem z grzebaniem zmarłych rozwiązano, przyznając baptystom wspomniany cmentarz choleryczny, założony po wielkiej epidemii w 1831 roku. Jeszcze w latach trzydziestych XX wieku działka ta określana była mianem „cmentarza zakaźnego”²⁶.

²⁰ „The Baptist Missionary Magazine” 1860, s. 265; J. Lehmann, *Geschichte der deutschen...*, s. 198–199; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 48.

²¹ A. Szymański, *Kościół Baptystyczny...*, s. 55.

²² Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), 1503.03, poz. 54, Sterbe-Neben-Register des Königlich Preußischen Standes-Amtes Dirschau, Kreis Pr. Stargardt für das Jahr 1875.

²³ APG, 1496.15, poz. 14, Sterbe-Register der Dissidenten.

²⁴ J. Lehmann, *Geschichte der deutschen...*, s. 274–275; R.L. Kluttig, *Geschichte der deutschen Baptisten von 1858–1945*, Winnipeg 1973, s. 99; „The Baptist Missionary Magazine” 1862, s. 293.

²⁵ *Nürnberger Beobachter*, nr 37, 26.03.1861 r., s. 146–147.

²⁶ F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, s. 236; E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, s. 102; Archiwum Urzędu Miejskiego w Tczewie (dalej: AUMT), Akta

Był to obszar położony na wzniesieniu w zakolu drogi wiodącej do wsi Czyżykowo, u podnóża szanica z czasów wojen napoleońskich, co potwierdzają archiwalne mapy²⁷ (il. 4–7). Pierwszym udokumentowanym pochówkiem po przejściu tego terenu przez zbór był pogrzeb syna Samuela Schneidera, 15-miesięcznego Walthera, zmarłego na szkarlatynę 15 marca 1869 roku. Pięć lat później spoczęła tam jego matka, Caroline z domu Otto (1824–1874)²⁸.

Niewielki cmentarz (ok. 900 m²) założony był na rzucie zbliżonym do kwadratu, z wejściem od strony północnej. Obecnie teren ten (położony przy ul. Czyżykowskiej 87, na działce nr 256/1) jest zarośnięty i zaniedbany mimo próby uporządkowania go, podjętej przez członków stowarzyszenia „Dawny Tczew” w kwietniu 2012 roku. Nie ma żadnych śladów wskazujących na to, że było to miejsce wiecznego spoczynku. Nieczytelny jest już jego układ przestrzenny i podział na kwatery. Nie zachowały się dawne nagrobki, ogrodzenie, ani nawet pozostałości mogił ziemnych. Przetrwaly jedynie pojedyncze drzewa: jawory, klony pospolite, kasztanowce i lipy drobnolistne (il. 8–10). O tym, że był to cmentarz, zdawały się nie wiedzieć także władze miasta Tczewa, które w planie zagospodarowania przestrzennego w 2005 roku traktowały go jako „teren sportu i rekreacji” wraz z przyległym doń boiskiem²⁹.

Cmentarz wspólnoty skarszewskiej był nieco mniejszy (800 m²) i znajdował się około 4 km za miastem, wśród pól przy drodze do wsi Junkrowy. Dziś, tak jak i tczewski, jest opuszczony. Zachowały się jednak fragmenty niektórych nagrobków i ogrodzenia z kamieni polnych. Jego historię z pewnością pamięta jedno z rosnących tam drzew – imponujących rozmiarów dąb szypułkowy (na osi wejścia) liczący ponad 150 lat (il. 11–13).

Według urzędowych spisów ludności w końcu 1861 roku w Tczewie mieszkało 2848 ewangelików, 2599 katolików, 461 Żydów, 43 baptystów, 39 mennonitów i dziewięciu prawosławnych. W Skarszewach zaś 1176 ewangelików, 950 katolików, 369 Żydów, 41 baptystów i tylko jeden mennonita³⁰. W lipcu 1862 roku w ówczesnych Prusach było 31 zborów baptystycznych, gromadzących 5603 osoby. Tczewsko-skarszewski liczył już 162 wyznawców i był dwunastym co do wielkości. Największymi były: Berlin (590), Templin (487) i Gajdy (485)³¹.

Zarządu Miasta Tczewa, Marta Ruhnke, ul. Wiejska, 3 na terenach Tczewskiej Spółki Osadniczej na Czyżykowie (1933–1937),teczka nr 132, plan sytuacyjny.

²⁷ APG, V18–1667, Brouillon Karte von den Verschanzungen bei Dirschau, v. J. 1813, oprac. Heuer i Döring, 1817; APG, Akta miasta Tczewa, 525, 1/144, s. 61, Plan der Stadt Dirschau und die Umgebung, 1884.

²⁸ APG, 1496.15, poz. 41, Sterbe-Register der Dissidenten; APG, 1503.03, poz. 10, Sterbe-Neben-Register des Königlich Preußischen Standes-Amtes Dirschau, Kreis Pr. Stargardt für das Jahr 1874.

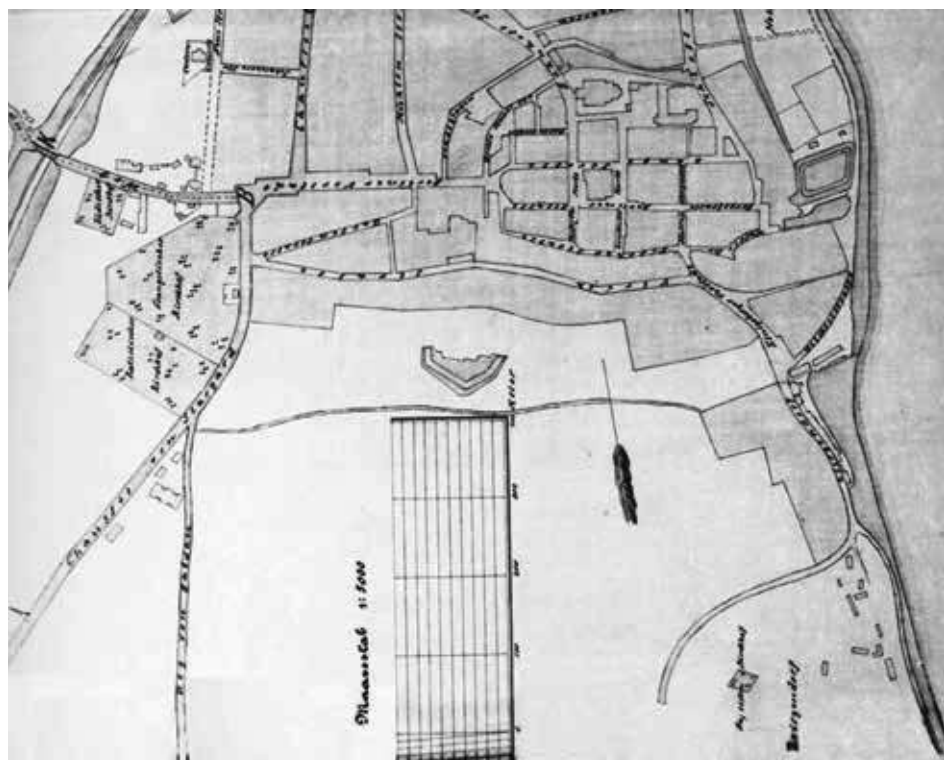
²⁹ Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Tczewa, Załącznik Nr 4.1 do Uchwały Nr XXVIII/263/2005 Rady Miejskiej w Tczewie z dnia 27 stycznia 2005 r.; Miasto Tczew, Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, Tczew 2011, s. 432–433, zał. nr 33; www.dawnytczew.pl/pl/narody-i-religie/227-cmentarze.html [dostęp: 10.12.2017]; *Dawny Tczew. Ludzie, miejsca, wydarzenia*, red. Ł. Brządkowski, P. Zieliński, Tczew 2016, s. 114.

³⁰ G. von Hirschfeldt, *Religionsstatistik der Preussischen Monarchie*, Arnberg 1866, s. 10.

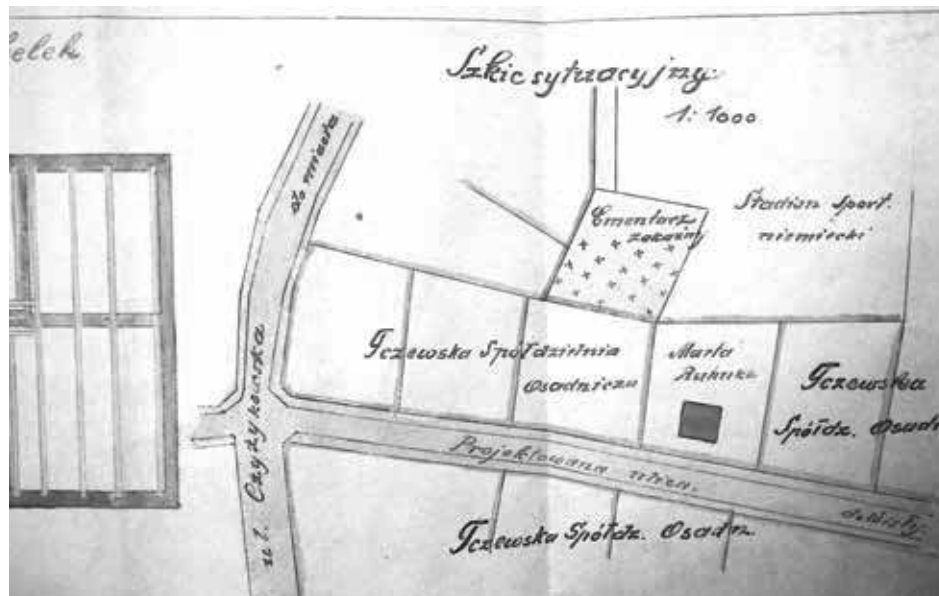
³¹ „Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureau”, Jg. 4, 1864, s. 211.

Il. 4. Cmentarz przy szańcu na Czyżykowie, 1881 r., fot. za: www.dawnytczew.pl

Il. 5. Cmentarz baptystów w Tczewie na planie miasta, 1884 r., zasoby domeny publicznej

Il. 6. Cmentarz zakazany na Czyżówku, 1933 r., zasoby domeny publicznej

Il. 7. Cmentarz baptystów w Tczewie, widok z lotu ptaka, ok. 1925 r., zasoby domeny publicznej

Il. 8. Cmentarz baptystów w Tczewie, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 9. Cmentarz baptystów w Tczewie, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 10. Cmentarz baptystów w Tczewie,
2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 11. Cmentarz baptystów pod Skarszewami, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 12. Cmentarz baptystów pod Skarszewami, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 13. Cmentarz baptystów pod Skarszewami, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Rok	Członkowie	Dzieci w szkółce niedzielnej
1859	95	–
1860	103	–
1861	112	27
1862	140	30
1863	188	18
1864	207	44
1865	194	–
1866	202	31
1867	230	34
1868	261	42
1869	252	–
1871	246	–
1874	324	–

Zbór od chwili powstania aktywnie angażował się w pracę misyjną. Pastor Vogel już w 1861 roku prowadził domowe nabożeństwa dla 10 członków zboru mieszkających w Gdańsku. Od listopada 1862 roku organizował też regularne spotkania modlitewne w tym mieście, i to w sali, która mogła pomieścić nawet 300 osób. Gdańska placówka usamodzielniała się w 12 grudnia 1875 roku z liczbą 116 członków. Na początku XX wieku tamtejszy zbór liczył ich już około 400, a okresie międzywojennym około 1100³². 2 listopada 1862 roku Bernhard Vogel przeprowadził pierwsze nabożeństwo w Nowej Wsi pod Malborkiem. Niebawem w mieście tym powstała placówka, która 25 marca 1900 roku uzyskała odrębność z 58 wiernymi. Do 1909 ich liczba niemal się podwoiła i wzrosła do 110³³.

W 1886 roku 34 członków placówki w Bytowie postanowiło założyć zbór. W 1909 r. było w nim już 141 osób³⁴.

Tczewscy baptyści mieli też swój udział w tworzeniu ewangelicznych kościołów w głębi ówczesnej Rosji. Jeden z misjonarzy, diakon Karl Benzien (pracownik cegielni ze Skarszew), wiosną 1868 roku trafił na Ukrainę, do osady Chortyca na Zaporozżu, gdzie znajdowała się kolonia osadników mennonickich. Zajmował się też dystrybucją Biblii i ewangelizacją Chantów (Ostiaków) z okolic Omska na Syberii³⁵.

Lata sześćdziesiąte–siedemdziesiąte XIX wieku były okresem dynamicznego rozwoju zboru w Tczewie-Skarszewach³⁶. Ilustruje to powyższa tabela. Posłuchajmy kilku relacji:

Rok 1863 był w Tczewie porą siewu, nie żniw. Ale tak przecież być musi. Słowo trafiło do wielu ludzkich dusz, otwarło się wiele drzwi. Nie do wszystkich jednak możemy wejść. Opozycja urzędników i duchownych jest bowiem wielka.

³² „The Baptist Missionary Magazine” 1877, s. 243; H. Strehlow, *Festschrift zur Jubelfeier des 50jährigen Bestehens der Baptistengemeinde Danzig-Schießstange 17 (1875–1925)*, Danzig 1925, s. 9 i 13–16; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 51.

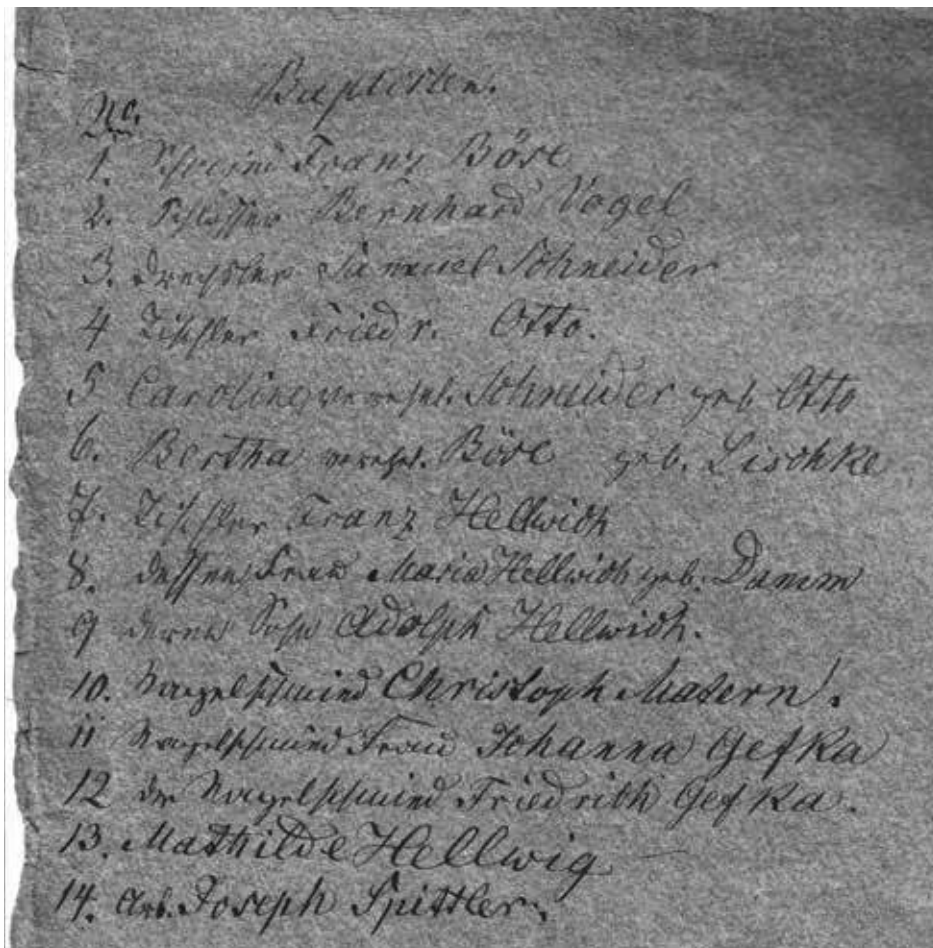
³³ „The Baptist Missionary Magazine” 1901, s. 178; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 126.

³⁴ Tamże, s. 124.

³⁵ P.M. Friesen, *Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789–1910) im Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte*, Halbstadt 1911, s. 776; A.W. Wardin, G. Nichols, *On the Edge. Baptists and Other Free Church Evangelicals in Tsarist Russia, 1855–1917*, Eugene 2013, s. 74; [www.gameo.org/index.php?title=Benzien,_Karl_\(19th/20th_century\)](http://www.gameo.org/index.php?title=Benzien,_Karl_(19th/20th_century)) [dostęp: 25.03.2019]; www.directionjournal.org/20/1/historical-endnotes.html [dostęp: 25.03.2019].

³⁶ J. Lehmann, *Geschichte der deutschen...*, s. 199 i 275; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 47–49; F. Schultz (*Geschichte...*, s. 236), a za nim E. Raduński (*Zarys dziejów...*, s. 102) podają liczbę 101 zborowników w 1858 r.

W Suchostrzygach, wsi pod Tczewem, Pan otworzył drzwi. Zaczęły odbywać się spotkania raz w tygodniu, dzięki czemu niektóre dusze już przeszły ze śmierci do życia. W zborze w Tczewie ochrzczono zatem jedenastu³⁷ (il. 14).

Il. 14. Spis pierwszych baptystów w Tczewie, ok. 1865 r., fot. Ryszard Rząd

Następnie udałem się do Tczewa, znanego z mistrzowskiego dzieła architektury – ogromnego mostu nad Wisłą. W dzień Pański przemawiałem do bardzo dobrej wspólnoty i radowałam się poznając przyczynę, dzięki której ona powstała kilka lat temu jako słaby szczep. Pan Vogel, który był jednym z budowniczych mostu, został powołany do kolejnej pracy, tym razem przy nadziemskiej budowlu. Stał się pastorem kościoła wyróżniającego się przede wszystkim obfitością miłości, którą wszyscy czują i świadczą sobie nawzajem. Pan dał mu dużo swobody

³⁷ „The Baptist Missionary Magazine” 1863, s. 278–279.

i odwagi w głoszeniu ewangelii, a ja byłem przytłoczony życzliwością i łaskawością wspólnoty (1864)³⁸.

Tczew, który zaczął w słabości kilka lat temu, stał się zamożny i kwitnący (1865)³⁹.

Swego rodzaju ciekawostką jest to, że pastor Vogel opatrywał niektóre ze swoich listów pieczęcią sygnetową (odciskaną w czerwonym laku). Zawierała ona kilka elementów

Il. 15. Pieczęć pastora Bernharda Vogla, 1860 r., fot. Ryszard Rząd

nawiązujących do misji, której podjął się jej właściciel. Była to otwarta Biblia, na jej stronicach widniały tablice Dekalogu i krzyż. Nad księgą znajdował się gołąbek z gałązką oliwną w dziobie, poniżej majuskułowe gotyckie inicjały „BV” (il. 15)⁴⁰.

W 1866 roku, w trakcie wojny z Austrią, na terenie wspomnianych Suchostrzyg Prusacy utworzyli obóz, w którym osadzono około 4,5 tys. jeńców (il. 16)⁴¹. Oprócz Austriaków byli tam także Włosi, Polacy, Czesi, Węgrzy i Ukraińcy. Opiekę duszpasterską nad nimi sprawowali głównie księża katoliccy, jednak ich losem żywo interesowały się także okoliczne wspólnoty protestanckie. Akcje rozdawania Biblii i traktatów biblijnych prowadzili tu zarówno tczewscy baptyści, jak i kolporterzy Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego. Niektóre z nich miały wręcz w dramatyczny przebieg. Posłuchajmy jednej z relacji:

Uzyskawszy niezbędną zgodę od oficera dowodzącego w Tczewie, wyruszyłem z bratem Müllerem do obozu położonego 1,5 mili od miasta. Wzięliśmy ze sobą skrzynię Nowych Testamentów. Kapitan mieszkający w obozie przyjął nas bardzo serdecznie i zaoferował swoją pomoc. Rozkazał żołnierzowi przynieść skrzynię przed swój namiot i otworzyć ją. Załadowaliśmy plecak i wyruszyliśmy do pracy. Pierwszym, którego spotkałem był Polak. Dałem mu Nowy Testament. Podobnie i innym jego rodakom. Ogółem było tam 800 namiotów. Na początku nie widzieliśmy zbyt wielu ludzi, ale w chwili, gdy rozniosło się, że Nowe Testamenty są za darmo, ludzie zaczęli pojawiać się jak

³⁸ „The Baptist Missionary Magazine” 1864, s. 338.

³⁹ „The Baptist Missionary Magazine” 1865, s. 259.

⁴⁰ APPKT, Acta betreffend die in den hiesigen Maschinen-Bau-Anstalt gebildete Bapptisten-Sekte, 1851, teczka nr 259, s. 10 i 12.

⁴¹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskiem*, Lwów–Warszawa 1924, s. 402; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1892, s. 276, podaje liczbę niespełna 5 tys. Austriaków i Sasów, przetrzymywanych w obozie od sierpnia 1866 r. Podczas pobytu w obozie jeńcy budowali pobliską drogę do Skarszew. Wskutek epidemii cholery i tyfusu zmarło 26 jeńców, a w miejscu ich pochówku weterani armii austriackiej w 1887 r. postawili zachowany do dziś pomnik (R. Klim, *Cmentarz żołnierzy austriackich w Tczewie*, „Pieśń Skrzydlata” nr 14, 1996, s. 34–36).

Il. 16. Mapa okolic Tczewa z rozmieszczeniem kaplicy, cmentarza baptystów i obozu jenieckiego, 1910 r., zasoby domeny publicznej

spod ziemi i w jednej chwili zostaliśmy otoczeni przez tłum. Kilku Włochów, którzy bardzo prosili o Biblie musieliśmy zostawić z niczym. Ledwie mogliśmy znieść błagania i przepychanie się, żeby dostać książkę. Jeden człowiek, który stał tuż przede mną powtarzał ciągle: „Daj mi książkę!” ale za każdym razem gdy próbowałem mu dać, wyciągało się po nią dziesięć rąk. Wydaje mi się jednak, że w końcu jedną dostał. Po chwili jeden ze strażników przyszedł mi z pomocą, ale tłum ciągle rósł, a błagania i modlitwy stawały się coraz głośniejsze. Nasz pierwszy zapas Nowych Testamentów wyczerpał się, więc wróciliśmy do skrzyni po nowy. W tym czasie poruszenie i zgłębki stały się jeszcze większe, bo ci którzy dostali Pismo poszli je pokazać swoim towarzyskom. W związku z tym poprosiłem kapitana o eskortę, bym mógł spokojnie rozdawać dalej. Ublagałem go również by przymknął oko na to, że jeńcy robią większy hałas niż zwykle. Mój strażnik ustawił ludzi w trzech lub czterech szeregach i miałem nadzieję, że teraz będę mógł spokojnie rozdawać. Jednak zapewniam Was, że mimo straży i obecności kapitana, to co się wydarzyło było nie do opisania. W jednej chwili zostałem otoczony jakby murem, mój plecak został otwarty, Nowe Testamenty z niego wyrwane a wszyscy zaczęli o nie walczyć. Mimo iż był pusty, liczne ręce jeszcze długo szukały w nim książek. Jestem przekonany, że gdyby nie był nowy i wyjątkowo mocny, zostałyby porwane na strzępy. Mój strażnik próbował mnie ratować i wyciągnąć z tłumu, ale mu się to nie udało. Wydostałem się w końcu z pomocą jakichś Austriaków. Mimo to wszyscy chodzili za mną i kapitan z paroma żołnierzami mieli mnóstwo roboty z powstrzymywaniem ich by nie atakowali się wzajemnie i nie próbowali sami opróżnić naszej skrzyni. Dalsze rozdawanie stało się niestety niemożliwym. Muszę zaznaczyć, że jeńcy byli już uświadomieni, że te książki to Nowe Testamenty, bo bracia baptysci już wcześniej rozdawali Pismo w obozie. Ludzie zaczęli się popychać, uderzać i za nic nie chcieli odejść. W związku z tym spytałem kapitana, czy nie podjąłby się sam dalszego rozdawania, na co on ochocho przystał. Jako, że tłum rósł z każdą chwilą i nie miał zamiaru się rozjechać, kapitan wziął skrzynie do swego namiotu, a my opuściliśmy obóz.

Nigdy w życiu nie zapomnę tego co tam doświadczyłem. Niech Bóg błogosławi Słowo Prawdy, które zostało rozsiane wśród tych uwięzionych żołnierzy⁴² (il. 17).

Il. 17. Pomnik na cmentarzu jeńców austro-węgierskich na Suchostrzygach, 2015 r.,
fot. Ryszard Rząd

Autorem powyższych słów był niejaki Kretschmer, jeden z kolporterów Pisma Świętego wydawanego przez Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne. Większość rozdanych przez niego Nowych Testamentów została zakupiona dzięki hojności kilku mennonitów z okolic Gdańska i Elbląga. Jak pisał: „Bardzo wielu członków tej starej baptystycznej społeczności mieszka w tym regionie i w wypadku jakichś specjalnych spraw, takich jak ta, okazują się bardzo chętni do pomocy”. Wspomniani przez niego „bracia baptyści” rozdali jeńcom wcześniej, także bezpłatnie, około 150 Nowych Testamentów i tysiące traktatów biblijnych. Jak później mówili Austriacy: „Nie wierzymy już więcej w to, co mówili nam nasi kapłani. Prusacy bardzo różnią się od tego, czego nas o nich uczono. Nie są heretykami, jak się ich o to oskarża”⁴³.

⁴² *The sixty-third Report of the British and Foreign Bible Society*, London 1867, s. 76–77.

⁴³ Tamże.

Kolporterzy z reguły byli misjonarzami pochodzącymi z różnych Kościołów protestanckich. W latach sześćdziesiątych XIX wieku w niemieckich zborach baptystycznych działało ich około 80. Rocznie rozprowadzali 70–90 tys. różnojęzycznych Biblii i 1,7 mln traktatów ewangelizacyjnych⁴⁴.

W historii tczewskiej wspólnoty także zdarzały się sytuacje dramatyczne. W kwietniu 1866 roku Bernhard Vogel ze smutkiem opisywał przypadek młodej dziewczyny ze Zblewa, ciężko pobitej przez matkę i siostrę za to, że zdecydowała się mimo rozmów z księdzem ewangelickim przyjąć chrzest w kościele baptystów. Próbujący mediacji pastor Vogel usłyszał od matki, iż żałuje ona jedynie tego, że... pozbawiła córkę tylu pięknych włosów⁴⁵.

W 1867 roku zbór liczył już 230 osób i w dalszym ciągu się rozrastał. Zaistniała więc potrzeba zatrudnienia drugiego pastora. Został nim J. Lüdecke, który 1 września tego roku odprawił pierwsze nabożeństwo w nowej kaplicy mieszczącej się w zakupionym i zaadaptowanym do tego celu domu przy ulicy Sambora 15. Był to parterowy niepodpiwniczony budynek z czerwonej cegły, ścianą szczytową z wejściem zwrócony do ulicy Sambora i otoczony niewielkim ogrodem. Wierni określali go mianem „szkatułki” („Schmuckkästchen”). Oprócz sali modlitw na jej zapleczu znajdowała się połączona z nią skromna izdebka z kuchnią (do której w 1909 r. doprowadzono bieżącą wodę). Do zachodniej elewacji kaplicy dostawione było trzypokojowe mieszkanie z kuchnią (dla pastora?) (il. 18–20). Z okazji otwarcia kaplicy w gdańskiej drukarni A.W. Kafemanna wydrukowano niewielką broszurę⁴⁶. Do zboru należała także sąsiednia posesja z kamienicą przy ulicy Nowej 8. Na wspólnym podwórku, wzdłuż zachodniej granicy obu działek, w 1910 roku postawiono dwie przyległe do siebie murowane pralnie i długą szopę z 12 komórkami i wspólnym strychem – suszarnią⁴⁷ (il. 21–22).

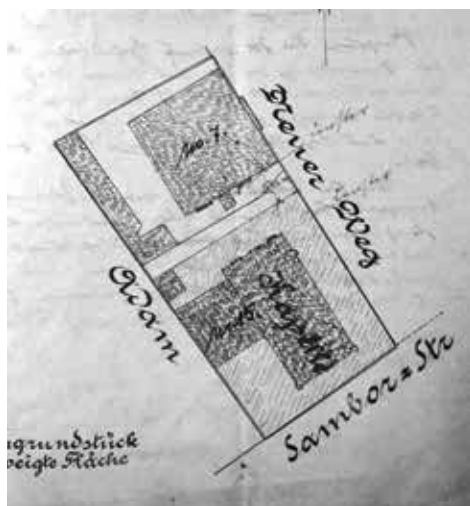
W 1871 roku pastor Lüdecke przeniósł się do Czarnego koło Człuchowa. Zanim wybrano jego następcę, wspólnotą kierowali bracia z Rady Starszych, między innymi M. Knappe. Nie wiemy, jakie były dalsze losy założyciela tczewskiej wspólnoty Bernharda Vogla. Ostatni raz wspomniano się go w sierpniu 1871 roku, kiedy to ochrzcił w Tczewie jednego z braci z Gdańska. Nie wymieniono go jednak wśród gości honorowych,

⁴⁴ „The Baptist Missionary Magazine” 1867, s. 335; R. Donat, *Das wachsende Werk. Ausbreitung der deutschen Baptistengemeinden durch sechzig Jahre (1849 bis 1909)*, Kassel 1960, s. 83 i 176–177; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 49.

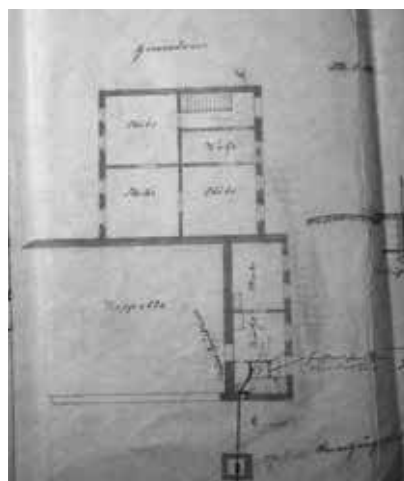
⁴⁵ „The Baptist Missionary Magazine” 1866, s. 425.

⁴⁶ AUMT, Acten des Magistrats zu Dirschau, Stadt-Bauamt, Baptistengemeinde Samborstrasse 15 (1909–1937), teczka nr 721, s. 12, 68 i 69; według Schulza (*Geschichte...*, s. 236) i E. Raduńskiego (*Zarys dziejów...*, s. 103) pierwszy baptystyczny pastor i własna kaplica zborowa pojawiły się w Tczewie dopiero w 1899 r.; „The Baptist Missionary Magazine”, 1867, s. 302 i 304; *Der Neuen Preußischen Provinzial-Blätter*, Band LXXI, [w:], Reicke R., Wichert E., *Altpreußische Monatsschrift neue Folge*, Band V, Königsberg in Pr. 1868, s. 755; J. Lehmann, *Geschichte der deutschen...*, s. 275; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 47–49.

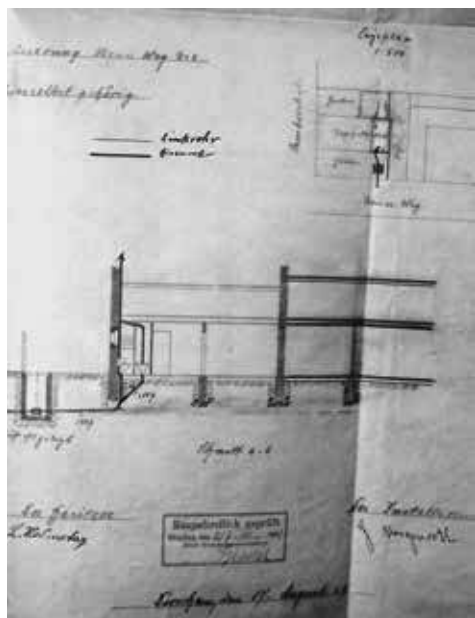
⁴⁷ AUMT, Acten des Magistrats zu Dirschau, Stadt-Bauamt, Baptistengemeinde Samborstrasse 15 (1909–37), teczka nr 721.

Il. 18. Rzut działki z pierwszą kaplicą baptystów, 1909 r., fot. Ryszard Rząd

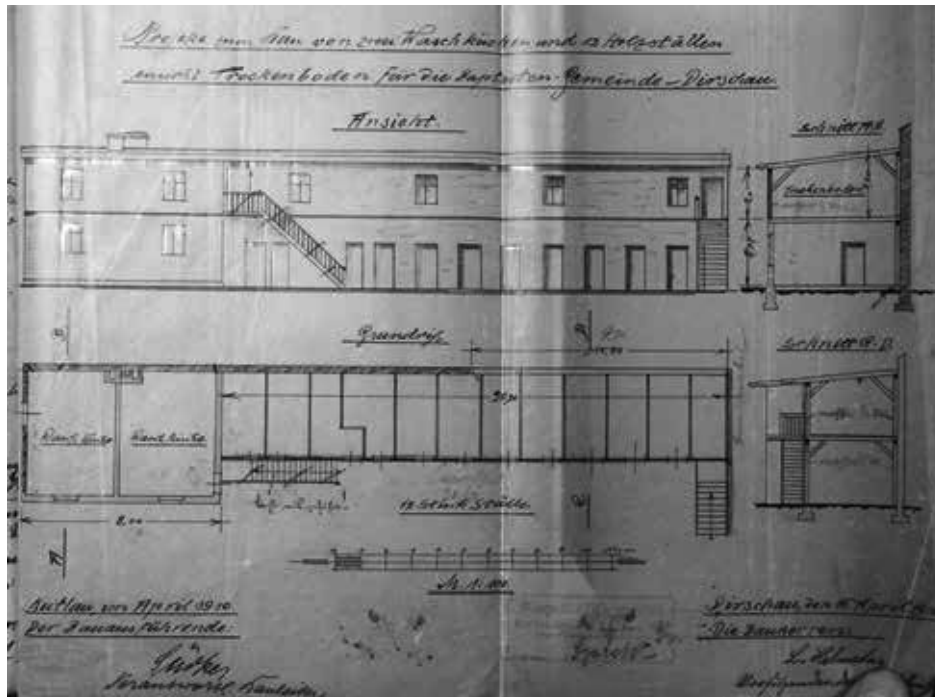
Il. 19. Rzut pierwszej kaplicy z projektowanym przyłączem wodnym, 1909 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 20. Przekrój pierwszej kaplicy z projektowanym przyłączem wodnym, 1909 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 21. Rzut działki z projektowaną szopą, 1910 r., fot. Ryszard Rząd

22. Widok, rzut i przekroje projektowanej szopy, 1910 r., fot. Ryszard Rząd

obecnych na uroczystości usamodzielnienia się gdańskiej placówki w grudniu 1875 roku, brak też informacji o jego śmierci⁴⁸.

W lipcu 1875 roku do Tczewa przybył kaznodzieja Ludwig Helmetag, którego w grudniu tego roku ordynowano na urząd pastora. Warto zapamiętać to nazwisko. Urodził się 17 maja 1847 roku w Bergheim-Waldeck w Hesji w rodzinie chłopskiej, zmarł około 1912 roku w Tczewie. W wieku 21 lat wyjechał do USA, gdzie w latach 1871–1874 studiował teologię w Seminarium w Rochester w stanie Nowy Jork. Zbór w Tczewie był jego pierwszym po powrocie do Europy. Nie piastował tego stanowiska długo, bo już w listopadzie 1877 roku trafił do Brome w Dolnej Saksonii, gdzie pełnił posługę przez pięć lat. W latach 1882–1884 pracował w Heilbronn, w latach 1884–1889 – w Mühlhausen w Badenii-Wirtembergii. Jego „wędrówka” po zborach nie powinna nas dziwić. Taki był ówczesny zwyczaj. W 1889 roku pastor Helmetag powrócił do wspólnoty w Tczewie⁴⁹, którą podczas jego nieobecności opiekował się Adam Reinhold Schiewe

⁴⁸ P. Muttersbach, G. Wefel, *Die Anfänge des Baptismus zwischen Harz und Heide*, Norderstedt 2015, s. 209; H. Strehlow, *Festschrift...*, s. 15.

⁴⁹ *General catalogue of the Rochester Theological Seminary*, Rochester 1876, s. 54; *Rochester Theological Seminary. General Catalogue 1850 to 1910*, Rochester 1910, s. 235; M. Wolfert, *German Immigrants. Lists of Passengers Bound from Bremen to New York, 1868–1871*, Baltimore 2006, s. 66; www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:KDQ9-2Y4 [dostęp: 25.03.2019].

(1843–1930), wyrzucony z carskiej Rosji za przekonania religijne⁵⁰. Odnotować też warto, że pastor Helmetag był jednym z delegatów na pierwszy Europejski Kongres Baptystów w Berlinie w 1908 roku⁵¹.

W 1900 roku tczewski zbor liczył około 120 osób, które w dalszym ciągu spotykały się w ciasnych już – mimo modernizacji – pomieszczeniach „szkatułki” przy ulicy Sambora. Jako że kondycja finansowa zboru była zadowalająca, wiosną 1910 roku pastor Helmetag wystąpił do Zarządu Policji Budowlanej w Tczewie z prośbą o zgodę na budowę nowej kaplicy („Bethaus”) na miejscu starej. Ponieważ znajdować się ona miała przy jednej z głównych ulic miasta, obiecywał, że dołoży wszelkich starań, by miała jak najatrakcyjniejszą formę⁵².

W lipcu wyburzono stary budynek, a 4 października 1910 roku mistrz murarski F. Sücker z firmy „J. Schmidt” ze Swaryszewa koło Nowego Dworu Gdańskiego skończył budować nowy w stanie surowym. Dzięki archiwalnemu projektowi znana jest pierwotna dyspozycja jego wnętrza (il. 23–26). W narożniku parteru znajdowała się duża sala modlitw („Betsal”) o wymiarach 11 m × 8 m, z kazalnica przy ścianie północnej. W celu odciążenia stropu pośrodku przewidziano dwie podpory. Od północy przylegała do niej druga, mniejsza, zapewne przeznaczona na zajęcia szkółki niedzielnej, od zachodu niewielkie pomieszczenie sanitarne. W dwupiętrowej kamienicy znajdowało się ponadto 10 czynszowych mieszkań, w większości trzypokojowych, z łazienkami i toaletami. Pastor zajmował lokal na parterze, na lewo od głównego wejścia⁵³.

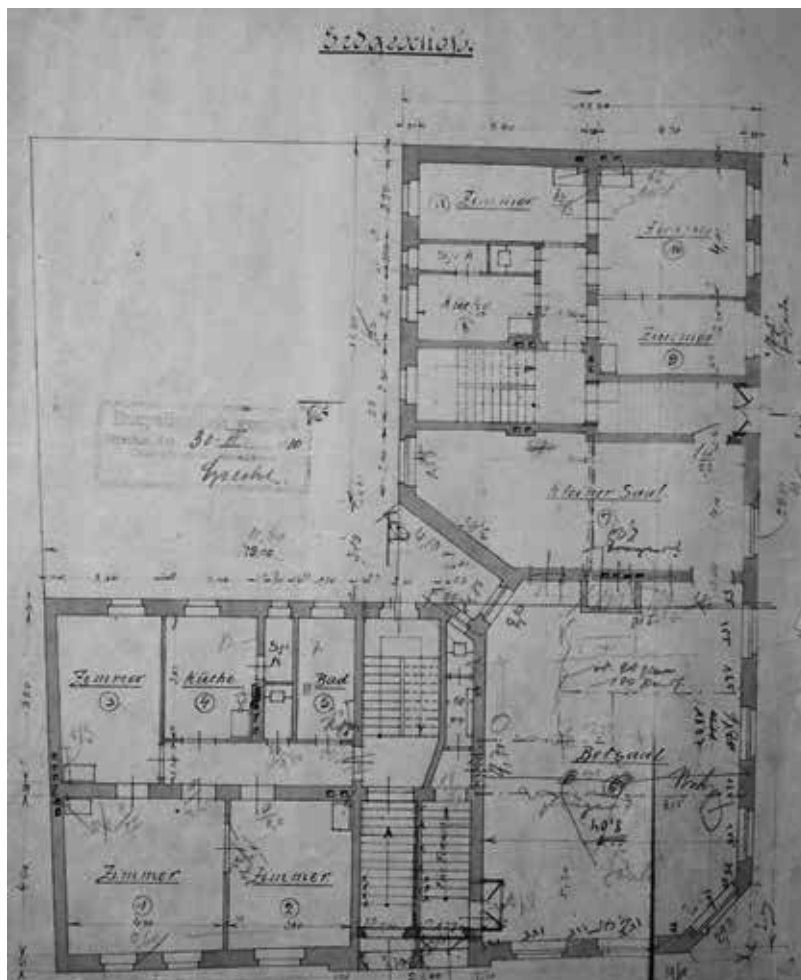
Zaprojektowano reprezentacyjną trzykondygnacyjną kamienicę z mieszkalnym poddaszem. Wyróżniała się w niej część przeznaczona na kaplicę – ściany zdobione boniowaniem dzieliły wysmukłe otwory okienne zamknięte łukiem ostrym, wypełnione szkłem o drobnych podziałach tworzących ukośną kratkę. Dekoracyjnie opracowano narożny wykusz, obejmujący drugą i trzecią kondygnację, oraz umieszczony powyżej szczyt o falistym wykroju, uwypuklonym profilowaną opaską. Środkową część elewacji frontowej podkreślała półkolistie zamknięta wnęka z dwoma wejściami – do kaplicy i części mieszkalnej. Powyżej osadzono balkon i wieńczący

⁵⁰ K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 49; J. Sikorski, *Kościół i związki wyznaniowe w dziejach miasta Landsberg/Gorzów* [w:] *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie* (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, Zeszyty Naukowe, nr 8), Gorzów Wlkp. 2008, s. 82; A.W. Wardin, G. Nichols, *On the Edge...*, s. 45, 88 i 299–301; www.wiki.wolhynien.net/index.php/SCHIEWE,_Adam_Reinhold [dostęp: 25.03.2019].

⁵¹ F.W. Simoleit, *Offizieller Bericht über den 1. Kongress der europäischen Baptisten*, Berlin 1908, s. 21.

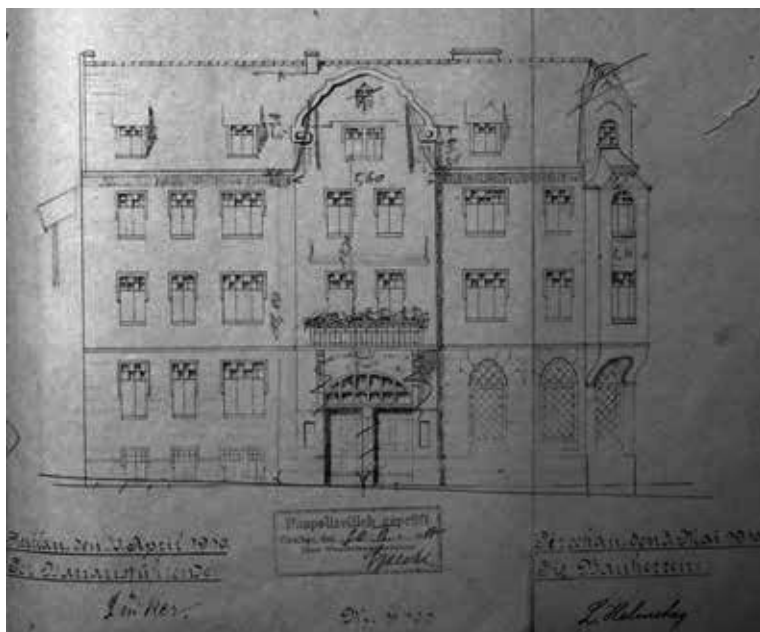
⁵² AUMT, Acten des Magistrats zu Dirschau, Baptistengemeinde Samborstrasse 15, UM Tczew. Magistrat Miasta Tczewa. Akta Nadzoru Budowlanego 1879–1950, nr teczki 721, s. 4–5.

⁵³ Tamże, s. 10–28. Nie był to jedyny budynek wzniesiony w Tczewie z inicjatywy pastora Helmetaga. Jego podpis widnieje także w dokumentach z 1900 r. związanych z budową narożnej kamienicy przy obecnej ul. Wyszynskiego i Skromnej (AUMT, Acten des Magistrats zu Dirschau, Stadt-Bauamt, Bahnhofstrasse 37 [1890–1942], teczka nr 170). Być może zamieszkał tam, zanim powstał obiekt przy ulicy Sambora.

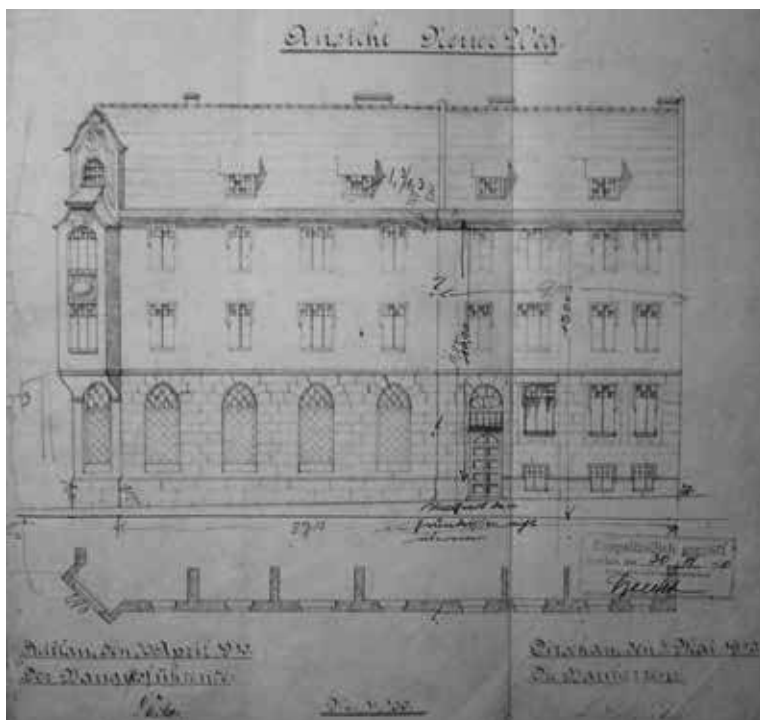

Il. 23. Rzut parteru nowej kamienicy z kaplicą przy ul. Sambora 15, 1910 r.,
 fot. Ryszard Rząd

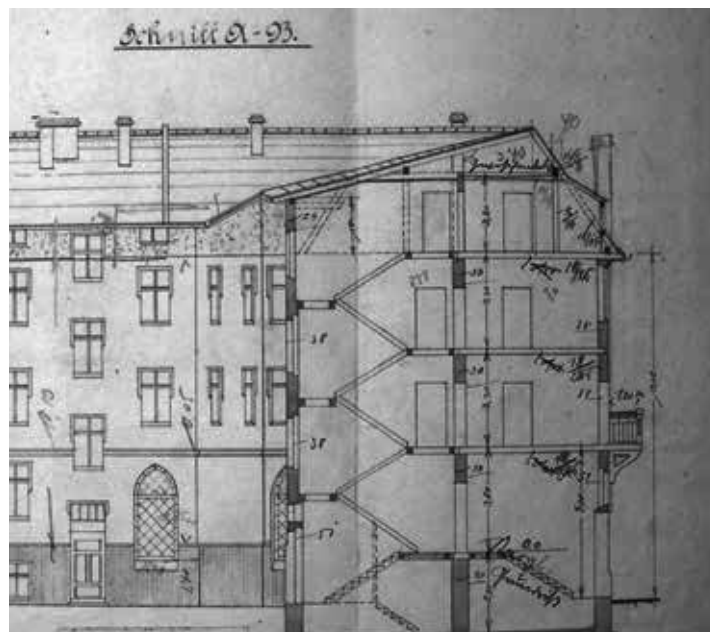
całość szeroki szczyt w opasce zakończonej wolutami. Projekt ten został zrealizowany po wprowadzeniu pewnych zmian – część z nich zaznaczył na rysunku zatwierdzający go architekt miejski Specht. W zachowanym do dziś budynku, pomimo późniejszych remontów, czytelne są ślady pierwotnej realizacji. Przetrwała między innymi część stolarki drzwiowej, okiennej i klatka schodowa. Zauważyć można również, że główny portal odbiega od projektowanego. Znajduje się nad nim klasycyzująca dekoracja wykonana w tynku, złożona z gładkiej płyciny ujętej przez wolutowo zwinięte liście akantu i fryz nawiązujący do motywów antycznych. Na usytuowanych nad wejściem balkonach zachowały się metalowe ażurowe balustrady z uproszczonym ornamentem roślinnym (il. 27–28).

Il. 24. Elewacja nowej kamienicy z kaplicą od strony ul. Sambora, 1910 r.,
 fot. Ryszard Rząd

Il. 25. Elewacja nowej kamienicy z kaplicą od strony ul. Nowej, 1910 r.,
 fot. Ryszard Rząd

Il. 26. Jeden z przekrojów nowej kamienicy z kaplicą, 1910 r.,
fot. Ryszard Rząd

Il. 27. Kamienica z kaplicą baptystów w Tczewie przy ul. Sambora 15, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 28. Wejście boczne od strony ul. Nowej do kamienicy baptystów w Tczewie, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

W okresie międzywojennym na terenie województwa pomorskiego istniało 11 zborów baptystycznych: Tczew-Skarszewy (1859 r.), Książki (1863 r.), Bydgoszcz (1874 r.), Grudziądz (1881 r.), Inowrocław (1885 r.), Wąbrzeźno (1891 r.), Toruń (1901 r.), Kuligi (1904 r.), Łasin – Nowe Mosty (1909 r.), Bukowiec (1910 r.), Kijowiec (1938 r.). Należały one do powstałej w 1928 roku Unii Zborów Baptystów Języka Niemieckiego i z biegiem lat traciły wyznawców, którzy emigrowali do Niemiec. W 1922 roku liczyły łącznie 2561 członków, a w 1938 tylko 1432⁵⁴. Nie było tu jednak ani jednego zboru polskiego. Pamiętać bowiem należy, że w kraju – mimo trudności czynionych przez ówczesne władze państwowe – działał też Związek Zborów Słowiańskich Baptystów w Polsce, w 1934 roku skupiający 5749 członków w 75 wspólnotach (w tym czeskich i ukraińskich). Razem liczyły one wówczas 13 532 osoby, gromadzące się w 111 zborach. W 1937 roku obie narodowe społeczności, polska i niemiecka, połączyły się, tworząc Kościół Ewangeliczno-Baptystyczny w Rzeczypospolitej Polskiej. Nie doczekał się on jednak oficjalnego uznania przez państwo⁵⁵.

Wspomniany proces zmniejszania się pomorskich wspólnot dotyczył także Tczewa. W 1914 roku społeczność ta liczyła (wraz ze Skarszewami) 118 członków (il. 29–31). W 1936 roku już tylko 38, rok później – 43, a w 1938 – 41 członków i 65 sympatyków⁵⁶. W październiku 1930 roku, gdy na jej czele stał starszy Otto Burau ze Skarszew, do pracy kaznodziejskiej przybył ze zboru Łódź I Otto Lenz (1872–1964), obsługujący równocześnie wspólnotę w Bukowcu koło Świecia⁵⁷. Gdy trafił do Bydgoszczy, we wrześniu 1935 roku zastąpił go Otto Job (ur. 1908 r.), który w październiku następnego roku zorganizował w nowej kaplicy w Skarszewach konferencję kaznodziejską dla okręgu poznańsko-pomorskiego. 11 lipca 1937 roku został on ordynowany w tejże kaplicy na urząd kaznodziei przez prezesa Unii Zborów Baptystów Języka Niemieckiego w Polsce, pastora Roberta Drewsa (1860–1947). Tego dnia dokonał też pierwszego chrztu.

⁵⁴ E. Kneifel, *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Roth bei Nürnberg 1962, s. 251; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 306 i 313; H.R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*, Warszawa 2008, s. 207.

⁵⁵ K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 306; H.R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce...*, s. 158, 164–174 i 209.

⁵⁶ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 570 i 634, wymienia w 1928 r. jedynie 26 baptystów w Skarszewach i nie wymienia żadnego w Tczewie!

⁵⁷ R.L. Kluttig, *Geschichte...*, s. 356; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 313.

Il. 29. Mapa okolic Skarszew z rozmieszczeniem kaplicy i cmentarza baptystów, 1910 r., zasoby domeny publicznej

Il. 30. Kamienica rodziny Burau i kaplica baptystów w Skarszewach, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Il. 31. Kaplica baptystów w Skarszewach, 2017 r., fot. Ryszard Rząd

Powyższe informacje pozwalają przypuszczać, że Skarszewy przejęły już wówczas funkcję głównego ośrodka wspólnoty. 15 marca 1939 roku Otto Job udał się do zboru w Zezulinie pod Lublinem. Zastąpił go absolwent Baptistycznego Seminarium Teologicznego w Łodzi Otto Scholl (ur. 1910 r.) (il. 32), który pełnił swoją posługę trzy lata, po czym w 1942 roku został wcielony do Wehrmachtu⁵⁸.

W lipcu 1937 roku, zapewne wskutek znacznego zmniejszenia liczebności zboru, salę modlitw w Tczewie przebudowano. Zmniejszono ją o połowę, urządzając w części północnej trzypokojowe mieszkanie, do którego włączono także dawną salkę szkółki niedzielnej, przekształconą na niewielki lokal mieszkalny już w 1929 roku⁵⁹. Kondycję finansową zboru w niewielkim stopniu ratował zakład wyrobu trumien, działający w budynku zborowym przy ulicy Nowej 8⁶⁰. Spadek liczby zborowników był na tyle poważny, że w oficjalnym Spisie Statystycznym Unii Zborów Baptistycznych Języka Niemieckiego w Polsce za rok 1938 odnotowano jedynie zbor w Skarszewach, kierowany przez pastora Joba i starszego F. Freitagą. Liczył on wówczas 41 osób i był podzielony na wspólnotę tczewską i skarszewską, które dysponowały własnymi kaplicami. We wspomnianym 1938 roku chrzest przyjęły trzy osoby, cztery zmarły, jedna opuściła zbor, inna została wykluczona. Działała grupa młodzieżowa, złożona z 18 osób, prowadzono zajęcia szkółki niedzielnej, do której uczęszczało około 10 dzieci (troje było już ochrzczonych). Istniał też jedenastoosobowy chór mieszany i pięcioosobowy zespół gitarowy. Opłacano jedną prenumeratę tygodnika „Der Hausfreund” (organu baptystów niemieckich w Rosji) i sześć młodzieżowych miesięczników „Die Jugendwarte”⁶¹.

⁵⁸ R.L. Kluttig, *Geschichte...*, s. 198–199, 319, 354 i 359; K. Bednarczyk, *Historia zborów...*, s. 306 i 313; [www.coffey.ws/FamilyTree/Docs/LEHMANFerdinand\(L\).htm](http://www.coffey.ws/FamilyTree/Docs/LEHMANFerdinand(L).htm) [dostęp: 25.03.2019].

⁵⁹ AUMT, Acten des Magistrats zu Dirschau, Stadt-Bauamt, Baptistengemeinde Samborstrasse 15 (1909–1937), teczka nr 721.

⁶⁰ Tamże; www.dawnytczew.pl/forum/viewtopic.php?t=1596 [dostęp: 25.03.2019].

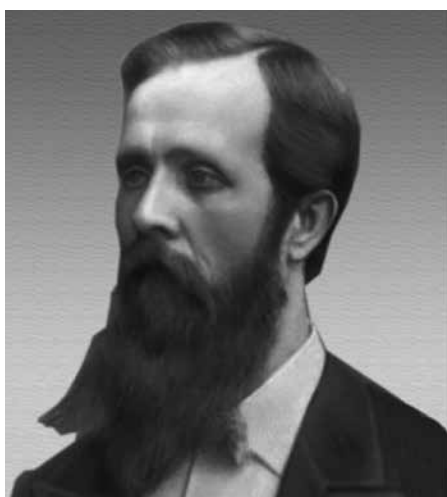
⁶¹ R.L. Kluttig, *Geschichte...*, s. 369–376.

G.W. Lehmann

J.L. Hinrichs

A.R. Schieve

O. Scholl

Il. 32. Pastorzy i osoby zaangażowane w rozwój zboru baptystów w Tczewie, zasoby domeny publicznej

Ciekawe spostrzeżenia na temat tczewskich baptystów zawarł znany polski dziennikarz i krytyk literacki Michał Misiorny (1933–2005) w książce *Sambora róg Nowej*. Barwnie opisał swoje dzieciństwo, spędzone wśród polsko-niemieckich mieszkańców miasta, i wspomniął o baptystach z opisanej kamienicy. Autora i jego rówieśników straszono, mówiąc, że odprawiają oni świętokradcze czarne msze. W piwnicy należącej do jednej ze zborowniczek (bez jej wiedzy) od 19 stycznia 1945 roku miało ukrywać się dwóch dezertersów z Wehrmachtu (Polak i Niemiec). Tam też obaj zginęli 11 marca od radzieckiej bomby⁶².

Tczewska wspólnota baptystów, z chwilą wybuchu drugiej wojny światowej włączona do Związku Zborów Baptystów w Niemczech („Bund der Baptistengemeinden in Deutschland”), praktycznie przestała istnieć w 1945 roku. Jej członkowie opuścili miasto wraz z resztą ludności niemieckiej. Ci, którzy ocalili z zawieruchy wojennej, trafiali zazwyczaj do zborów w głębi Niemiec, tak jak brat Reinhold Burau, który po zwolnieniu z radzieckiej i polskiej niewoli w lipcu 1947 roku odnalazł nową wspólnotę w Soest w Nadrenii Północnej-Westfalii. W 1946 roku radziecki obóz opuścił także ostatni tczewski pastor, wspomniany wyżej Otto Scholl. Dotarł do Gdańska, gdzie czekała na niego rodzina i gdzie zaopiekowali się nim członkowie nowo powstałego polskiego zboru baptystów. W październiku 1946 roku dane mu również było przeżyć w Brzeźnie, w wodach Bałtyku, radosny moment chrztu córki jednego ze swoich dawnych skarszewskich zborowników. Po kilku miesiącach wyjechał do Saksonii, gdzie pełnił dalej swoją misję we wschodnioniemieckich zborach koło Lipska: Schmölln (1948–1952), Torgau (1952–1961) i Zwickau-Planitz (1961–1977), po czym przeszedł na emeryturę⁶³.

Bibliografia:

Źródła archiwalne:

- Archiwum parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Tczewie, Acta betreffend die in den hiesigen Maschinen-Bau-Anstalt gebildete Babtisten-Sekte, 1851, teczka nr 259.
- Archiwum Urzędu Miejskiego w Tczewie, Acten des Magistrats zu Dirschau, Stadt-Bauamt, Baptistengemeinde Samborstrasse 15 (1909–37), teczka nr 721.
- Archiwum Urzędu Miejskiego w Tczewie, Acten des Magistrats zu Dirschau, Stadt-Bauamt, Bahnhofstrasse 37 (1890–1942), teczka nr 170.
- Archiwum Urzędu Miejskiego w Tczewie, Akta Zarządu Miasta Tczewa, Marta Ruhnke ul. Wiejska 3 na terenach Tczewskiej Spółki Osadniczej na Czyżykowie (1933–37), teczka nr 132.

⁶² M. Misiorny, *Sambora róg Nowej*, Gdańsk 1975, s. 14–15, 54–56 i 64–73.

⁶³ R.L. Kluttig, *Geschichte...*, s. 359; P. Żółtko, komunikacja osobista, 14.09.2019 r.; www.christuskirche-soest.de/unsere-gemeinde/chronik/47-iii-freikirchliche-evangelische-gemeinde-soest-baptisten-1951-1974 [dostęp: 22.05.2018]; www.baptisten-zwickau.de/gemeindeprofil/pastoren/ [dostęp: 16.10.2019].

- Archiwum Państwowe w Gdańsku, V18–1667, Brouillon Karte von den Verschanzungen bei Dirschau, v. J. 1813, oprac. Heuer i Döring, 1817.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku, 525, 1/144, Plan der Stadt Dirschau und die Umgebung, 1884.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku, 1503.03, poz. 54, Sterbe-Neben-Register des Königlich Preußischen Standes-Amtes Dirschau, Kreis Pr. Stargardt für das Jahr 1875.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku, 1496.15, poz.14, Sterbe-Register der Dissidenten.
- Miasto Tczew, Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego*, Tczew 2011.
- Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Tczewa, Załącznik Nr 4.1 do Uchwały Nr XXVIII/263/2005 Rady Miejskiej w Tczewie z dnia 27 stycznia 2005 r.

Opracowania:

- Bednarczyk K., *Historia zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1997.
- Dawny Tczew. Ludzie, miejsca, wydarzenia*, red. Ł. Brządkowski, P. Zieliński, Tczew 2016.
- Der Neuen Preußischen Provinzial-Blätter*, Band LXXI [w:], Reicke R., Wichert E., *Altpreußische Monatsschrift neue Folge*, Band V, Königsberg in Pr. 1868.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.
- Donat R., *Das wachsende Werk. Ausbreitung der deutschen Baptistengemeinden durch sechzig Jahre (1849 bis 1909)*, Kassel 1960.
- Elbinger Adress-Buch für das Jahr 1848*.
- Elbinger Adress-Buch für das Jahr 1852*.
- Friesen P.M., *Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789–1910) im Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte*, Halbstadt 1911.
- General catalogue of the Rochester Theological Seminary*, Rochester 1876.
- Grotfend G.A., *Die Gesetze und Verordnungen nebst den sonstigen Erlassen für den preußischen Staat und das deutsche Reich (1806–1875)*, Bd. 3: 1868–1875, Köln–Neuss 1876.
- Hirschfeldt G. von, *Religionsstatistik der Preussischen Monarchie*, Arnsberg 1866.
- Klim R., *Cmentarz żołnierzy austriackich w Tczewie*, „Pieśń Skrzydlata” nr 14, 1996.
- Kluttig R.L., *Geschichte der deutschen Baptisten von 1858–1945*, Winnipeg 1973.
- Kneifel E., *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Roth bei Nürnberg 1962.
- „Kurier Tczewski” nr 4/36, 28.03.2014 r.
- Lehmann J., *Geschichte der deutschen Baptisten*, Hamburg 1896.
- Misiorny M., *Sambora róg Nowej*, Gdańsk 1975.
- Muttersbach P., Wefel G., *Die Anfänge des Baptismus zwischen Harz und Heide*, Norderstedt 2015.
- Nauwerck K., *Das preußische Religionspatent vom 30. März 1847*, Leipzig 1847.
- „Nürnberger Beobachter” nr 37, 26.03.1861 r.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskiem*, Lwów–Warszawa 1924.
- Rhode C.F., *Der Elbinger Kreis in topographischer historischer und statistischer Hinsicht*, Danzig 1871.

- Rochester Theological Seminary. *General Catalogue 1850 to 1910*, Rochester 1910.
- Raduński E., *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927.
- Schultz F., *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907.
- Sikorski J., *Kościóły i związki wyznaniowe w dziejach miasta Landsberg/Gorzów [w:] Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie* (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, Zeszyty Naukowe, nr 8), Gorzów Wlkp. 2008.
- Simoleit F.W., *Offizieller Bericht über den 1. Kongress der europäischen Baptisten*, Berlin 1908.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa 1892.
- Strehlow H., *Festschrift zur Jubelfeier des 50jährigen Bestehens der Baptistengemeinde Danzig-Schießstange 17 (1875–1925)*, Danzig 1925.
- Szymański A., *Kościół Baptistyczny w Elblągu w latach 1844–2010*, Elbląg 2013.
- „The Baptist Missionary Magazine” Vol. 36–81, Boston 1856–1901.
- The sixty-third Report of the British and Foreign Bible Society*, London 1867.
- Tomaszewski H.R., *Baptyści w Polsce w latach 1858–1918*, Warszawa 1993.
- Tomaszewski H.R., *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*, Warszawa 2008.
- Wardin A.W., Nichols G., *On the Edge. Baptists and Other Free Church Evangelicals in Tsarist Russia, 1855–1917*, Eugene 2013.
- Wolfert M., *German Immigrants. Lists of Passengers Bound from Bremen to New York, 1868–1871*, Baltimore 2006.
- „Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Bureaus” Bd. 3–4, Berlin 1863–1864.
- Zieliński T.J., *Kościół Chrześcijan Baptistów*, Warszawa 1994.

Strony internetowe:

- www.baptisten-zwickau.de/gemeindeprofil/pastoren/ [dostęp: 16.10.2019].
- [www.coffey.ws/FamilyTree/Docs/LEHMANFerdinand\(L\).htm](http://www.coffey.ws/FamilyTree/Docs/LEHMANFerdinand(L).htm) [dostęp: 25.03.2019].
- www.christuskirche-soest.de/unsere-gemeinde/chronik/47-iii-freikirchliche-evangelische-gemeinde-soest-baptisten-1951-1974 [dostęp: 22.05.2018].
- www.dawnytczew.pl/pl/narody-i-religie/227-cmentarze.html [dostęp: 10.12.2017].
- www.dawnytczew.pl/forum/viewtopic.php?t=1596 [dostęp: 25.03.2019].
- www.directionjournal.org/20/1/historical-endnotes.html [dostęp: 25.03.2019].
- [www.gameo.org/index.php?title=Benzien,_Karl_\(19th/20th_century\)](http://www.gameo.org/index.php?title=Benzien,_Karl_(19th/20th_century)) [dostęp: 25.03.2019].
- www.grafschaft-glatz-genealogie.info/familien/html/p000375.htm#P5458 [dostęp: 25.03.2019].
- www.wiki.wolhynien.net/index.php/SCHIEWE,_Adam_Reinhold [dostęp: 25.03.2019].

Streszczenie

Pierwsza wspólnota baptystów w Niemczech powstała w 1834 roku w Hamburgu. Jej twórca, Johann Gerhard Oncken (1800–1884), doprowadził do powstania kilku zborów na wschodnich obszarach ówczesnych Niemiec, w tym we Wrocławiu w 1846 roku. Cztery lata później z Dolnego Śląska do Tczewa do pracy przy budowie mostu kolejowego przez Wisłę przyjechało dwóch robotników – baptystów. Dali oni początek nowej wspólnoty, która 27 marca 1859 roku ukonstytuowała się w samodzielny zbor.

Dzięki wyjątkowemu zaangażowaniu jego pierwszych członków rósł on bardzo szybko i w latach sześćdziesiątych XIX wieku liczył już ponad 200 osób. W szczytowym okresie swego rozwoju (1874 r.) liczył 324 członków i kilkudziesięcioro sympatyków. Od 1867 roku zbór gromadził się w swojej kaplicy, którą w 1910 roku zastąpiono nową i obszerniejszą. Budynek ten (ul. Sambora 15) istnieje do dziś. Nie pełni jednak swej pierwotnej funkcji.

Zbór już od chwili swego powstania aktywnie angażował się w akcję misyjną, czego wyrazem było tworzenie kolejnych wspólnot w okolicznych miastach – w Skarszewach (1851 r.), Gdańsku (1875 r.), Bytowie (1886 r.), Malborku (1900 r.). Wysyłał też misjonarzy poza granice Niemiec, między innymi do Rosji.

Tczewska wspólnota baptystów gromadziła wyznawców głównie narodowości niemieckiej. Dlatego po powrocie miasta do Polski w 1918 roku zaczęła tracić członków, którzy masowo emigrowali do Niemiec. W 1938 roku liczyła zaledwie 41 osób i przestała istnieć z końcem drugiej wojny światowej. W chwili obecnej w mieście istnieje jedynie niewielka placówka I Zboru Baptystów w Gdańsku.

Słowa kluczowe: baptyści – historia do 1945 roku, Tczew – Skarszewy – Gdańsk – mniejszości religijne, most wiślany – budowa, XIX wiek – Pomorze Gdańskie

Abstract

The first baptist congregation in Germany was established in Hamburg in 1834. Its founder Johann Gerhard Oncken (1800–1884) has also raised a few churches in Eastern Germany, including one in Wrocław in 1846. Four years later, two Baptist workers from Lower Silesia moved to Tczew to work at the construction of a bridge on Vistula River. They started a new Baptist community, which was officially registered as an independent church on 27th of March, 1859.

Due to great commitment of its first members it was growing really fast and in 1860s, 200 people were already attending its meetings. In its peak period (1874) the church had 324 members and dozens of supporters. Since 1867 they have been gathering in a chapel, which was replaced by a larger and new one in 1910. Although this very building, located at 15 Sambora St, still stands today, it no longer has its original, sacral function.

From its beginnings, one of the most significant church's activities was missionary work. Its effects became visible when new communities started to appear: in Skarszewy (1851), Gdańsk (1875), Bytów (1886), Malbork (1900). The missionaries were also sent abroad, e.g. to Russia. Tczew's Baptist community used to gather mainly Germans. As a result, when the city was given back to Poland in 1918, the church started to lose its members, who emigrated to Germany. In 1938 only 41 of them stayed, but even they left after World War II and so the church ceased to exist. Today only the I Baptist Church in Gdańsk has a small outpost in Tczew.

Keywords: Baptists – history until 1945, Tczew – Skarszewy – Gdańsk – religious minorities, Vistula bridge – building, the nineteenth century – Pomerelia